

ETIMOLOGIA STRUCTURALĂ: ETEME CONTIGUE

George RUSNAC

Universitatea de Studii Europene din Moldova

Prin prisma universalilor lingvistice pe care le-a descoperit acum mai bine de două decenii (legea rotației segmentelor de expresie și legea schimbării sinestezice a sensurilor), autorul identifică legături ascunse între unitățile sistemului lexico-semantic românesc, ceea ce îi permite să prezinte într-o lumină nouă – structurală – etimologia acestora.

Cuvinte-cheie: *Etem* – „semnificație particulară primordială” (spre deosebire de *etemem* „semnificație generală”. De ex., *etemele* <fiuit>, <piuit>, <văjâit> etc. se referă la *etememul* <<larmă>> (sau, adoptând un grad superior de abstractizare, ține de *etememul* <<sunet>>).

Aloet – „variantă, în planul expresiei, corelată cu *etemul* respectiv din planul conținutului”. De ex., *aloetele* radicale *băl-* (a bălăcări), *bol-* (a bolmoji), *căl-* (a călăsi „a batjocori”), *păl-* (a pălăvrăgi), *tăl-* (a tălălăi) etc. sunt corelate cu *etemul* <a vorbi>.

STRUCTURAL ETYMOLOGY: RELATIVE ETEMS

In approaching to the linguistic universals discovered almost two decades ago (the law of segments expression rotation and the law of meanings sinestezic changes), the author makes firm attempts to identify the close link between the units of the Romanian lexico-semantic system, therefore to shape the etymology of these units, being a new structural approach to the issue.

Keywords: *Etem* – initial particular significance (unlike “*etemem*” which signifies “initial general significance”. For example: the *etems* „fiuit”, „piuit”, „văjâit”, refer to the *etem* „larmă” (or accepting a superior degree of abstraction, they refer to the *etem* „sunet”).

Aloet – an expression variant connected with the very *etem* of the content plan. For example: the root *aloets* *băl-* (a bălăcări), *bol-* (a bolmoji), *căl-* (a călăsi, a batjocori), *păl-* (a pălăvrăgi), *tăl-* (a tălălăi), they are linked with the *etem* “a vorbi”.

Spre deosebire de etimologia tradițională, axată, în fond, pe influențe, cea structurală vizează sistemul limbii pentru a descoperi factorii interni care explică un caz sau altul. Unul dintre acești factori (esențial, de altfel) este contiguitatea etemică. Vom urmări, în cele ce urmează, eficiența acesteia.

1. Analizând din punct de vedere etimologic grupul analogic [băf], constatăm că la originea termenilor lui stă confluența etemelor <lovitură> - <a repezi> - <frântură>: *jap!* „interj. care imită zgomotul produs de lovirea cu un corp elastic (nuia, biciușcă etc.) sau de o lovitură (trânteală) dată cu repeziciune și putere” [DA] – *japă* (*joapă*) „nuia, vargă” [ib.: onom.], *japchină* „ciomag” [ib.: neetimologizat]; *ja(r)chi* „interj. care imită zgomotul produs de o lovitură” [ib.] – *jarchină* „ciomag” [ib.: neetimologizat], *jardie* (*joardă*, *jordie*, *jerdie*, *jerghie*) „nuia lungă și subțire”; „nuia groasă”; „bețele orizontale ale scării”; „cotor de ceapă”; „ciomag” etc. [ib.: <v. sl. žrūdi „prăjină”, „venit la noi și prin mijlocire unguerească (*zsorda*)”, opinie dezmințită de datele sistemului lexico-semantic românesc; pentru oscilația „inexplicabilă” a segmentelor de expresie, a se vedea Rusnac, p.44]; *făști!* „țuști!” [ib.: onom.] – *făștoacă* „bucată” [ib.: „Pare a fi derivat prin suf. –oacă din bg. *hvaštam* (pronunțat: *faštam*) „apuc”; sensul ar fi în acest caz: „cât poți apuca cu mâna” și ar avea o paralelă în cuvântul *bucată* „cât poți apuca cu gura deodată”; explicație fantastică atât pentru *făștoacă*, cât și pentru *bucată*, ultimul trebuie pus în relație cu formația onomatopeică *a bâcâi* „a ticăi” [ib.], *a zbâcni* „id” [DLR], *a zvâcni* „id.” [ib.]], *fuscel* (*fușcel*, *fuștel*, *fuștei*) „bețele vârâte între firele natrei, formând rostul, prin care umblă „suveica”; „fusele vârtelniței”; „o parte a grapei”; „speteaza loitrei”; „țărșii de la coșul carului”; „bețele orizontale ale scării”; „cotor de ceapă” [DA: <lat. * *fusticellus*, dim. lui *fustis* „ciomag, băț, baston, par”].

Aceeași relație e la originea lui *fîșteică* „bucată de pământ” [VDER: <fâșie <lat. *fascia* „id.”].

Ca *aloete* ale lui *joapă*, supra, trebuie tratate *țoapă* „lovitură de bătă”; „bătă” [DLR: et. nec., Nestorescu, p.128: <bg. *čop*, părere infirmată de sistemul pe care-l invocăm], *soapă* (*sopă*) „ghioagă” [DA: <tc. *sopa*, cf. bg., scr. *sopa*; similitudinile cu limbile străine trădează nu neapărat influențe, ci semnaleză și evoluții paralele].

O explicație similară comportă *zbancă* „bătă, ciomag” [ib.: et. nec.], cf. *zbang* (*bang*, *dang*) „cuvânt care redă sunetul produs de o izbitură metalică” [ib.: o nom.].

Dintre numeroasele încercări de etimologizare a cuvântului *băț* „bucată subțire de lemn”, cea mai apropiată de interpretarea noastră e cea pe care o susține Vinereanu [VDER]: „Rom. *băț* trebuie să provină de la un mai vechi **batju*, apoi **bațu* (comp., adăugăm noi, interj. rusească *bats!* „trosc!, pliosc!” sau interj. românească *băț(a)* „indică o mișcare repede a unui corp dintr-o parte în alta”) >*băț*, care, la rândul său, provine de la același radical PIE **bhat* (Walde, 1, 99) ca și *a bate* cu care trebuie pus în legătură”.

2. Etemul <lovit, pocnit> (±<repezit>, <bâiguit, bolborosit>) explică și originea multor cuvinte din grupurile analogice {nebungie}, {prostie} și {zăpăceală}: *nebung* = *năbung* (cu prefixul expresiv *nă-*) <*zăbung* „zăpăcit” [DLR: postverbal de la *a (se) zăbuni* „a se zăpăci” <scr. *zabuniti(se)*], prin falsă analiză: *ză* + *bun* (= *zăb-un*, rad. *zăb-* aparținând seriei aloetice: *jap*, *rap*, *tap*, *zop* etc.); *prost* „simplu, ordinar”; „plebeu, sărac”; „nătâng, tont, tâmpit” de la Miklosich (Slaw. Elem., 40) și Cihac (CDEDR) până la Raevschi (SDE) și Vinereanu (VDER) e trimis cu toate sensurile, învechite și actuale, la v.sl. *prostŭ* „simplu, comun”. Or, sensul cunoscut astăzi (ultimul) nu poate fi raportat la acest pretins etimon, cf. sinonimele *prui* și *năprui* (<*nă-* + *prui*). Anume acestea ne permit să evităm meandrele căutărilor sterile și să aflăm cheia enigmei: formația aloetică *brudiu* „pueril, naiv, cu mintea necoaptă” [DA îl apropie de *zburdalnic*; mai verosimilă e raportarea la *a brudi*, *a brodi* „a bâigui, a spune prostii” –ib.: <v.sl. *broditi* „a bleotocări prin apă”, de fapt indigen, cf. rom. *a pruji* „a flecări, a sporovăi” [DLR: et. nec.], *a bărăta*, *a bărăni* „a nu mai tăcea din gură” [DA: et. nec.]. Prin urmare, *prost* „lipsit de inteligență” nu e o evoluție semantică a sensului „simplu”, ci o precizare a înțelesului „vorbe fără noimă, nesocotite”.

Fără implicarea sistemului lexico-semantic românesc, originea reg. *panc*, *panceaur* „nebung, trăsnet, aiurit, zăpăcit, țicnit” [DLR: et. nec.] ar continua să fie obscură. „Neclară ni se pare originea lui *panc* în limba română”, mărturisește Virgil Nestorescu, p.97. Încercarea sa nesigură de a-i clarifica proveniența apelând la influențe rămâne sortită eșecului atâta timp cât se ignoră sistemul indigen. Or, acesta ne oferă soluția certă: aloetul *bang* (*zbang*, *dang*) „redă sunetul produs de o izbitură (metalică) [DLR: onom.], cf. și *bangălău* „prost, nerod”, pe care DA îl atribuie unui împrumut maghiar.

Opțiunea împrumutului (slav) pentru *a (se) zăpăci* „a-și pierde sau a face să piardă (temporar) judecata limpede” [ib.: <v. sl. **za-pačiti*] e rezultatul confuziei dintre prefixul expresiv *za-* (intersectat cu *za-* din împrumuturile slave) și rad. indigen *zap-* (cf. *zap* „onom., care redă lătratul câinelui”, *zap* „fuscel”; „leaț” [ib.: <magh. *zâp*], *zap* „obraznicie” [ib.: et. nec.], *a zăpăi* „a lătra”; „a tropăi”; „a foșni (răscolind frunzele)” [ib.: <onom. *zap* + suf. *-ăi*], *zăbăuc* „zăpăcit” [ib.: contaminare între *zăpăcit* și *năuc*; de fapt, aloetul lui *hăbăuc* – DA: <magh. *haboka* „țicnit”; indigen, cf. *a hăbuci* „a rupe în bucăți, a strica, a sparge” (ib.: „pare a sta în legătură cu v.sl. *habiti* „a strica”), *a opăci* „a buimăci” [DLR: <bg. *opača*, scr. *opačiti*], cu rad. indigen *op-* aloet al lui *zăp-* etc.

Semnificația primordială a lui *tui* „țicnit, smintit, zăpăcit” [ib.: et. nec.] o deducem din apropierea derivatului *tuiac* < *tui*, supra, de *tuiag* = *toiag* [ib.: <v.sl. *toiagŭ*] și *tuică* „bătă, ciomag” [ib.: et. nec.], în realitate, ambele indigene, etem: <lovitură>.

Șui „strâmb, diform”; „smintit, țicnit”; „prost, nătâng”; „năraș” [ib.: <v.sl. *šoui* „stâng”] poate fi interpretat ca aloet al lui *tui*, dar poate fi etimologizat prin raportare la *șui* „scurtătură, rețevă” [ib.: et. nec.], indigen, etem: <tăietură, ruptură>.

O situație analogă înregistrăm pentru *huib* „nebung (de supărare), năuc” [DA, fără etim.]: relevantă aloetie cu *tui* și legătură evidentă cu *a hui* „a lărma, a ocări” [ib.: neetimologizat], semnificație contiguă cu <a bate, a lovi>.

Năhui „prost, tont, nerod” [DLR: cf. *tehui*, infra], *păhui* „năuc, aiurit, zăpăcit, prost” [ib.: et. nec.], *tehui* (*tăhui*) „zăpăcit, năuc, buimăcit, amețit” [ib.: cf. magh. *Tahonya*] nu sunt decât aloetele prefixate ale lui *hui(b)*, spre deosebire de *a zăhizi* „a zăpăci” [DLR: et. nec.], cu rad. *Zăh*, indigen, cf. *a zăhăni* „a lătra” [ib.], *a zăhăi* „a săcăi”; „a deranja”; „a opri” etc. [ib.: <ucr. *Zagaiti*].

3. Ideile de „a poci”, „strabic”, „a lepăda”, „lespede”, „talpă”, „vagabond”, „gaură” și multe altele sunt și ele asociate, la origine, cu ideea de „a lovi”, fapt ce impune revizuirea rezultatelor etimologice tradiționale.

A poci (*a potci*) [DLR: <*potcă* „ceartă”, „necaz”, pocitanie”, „gaură” etc. <v. sl. *potika*], cf. *a pochi* (*a pochia*) „a lovi grav” [ib.: et. nec.] (<*poc!*), *potcă*, supra, cf. *botcă* „alveolă în fagure”, „gaură, scorbură în ramură”; „lovitură” [DA: fără etim.] (indigen, dovadă aloetia radicalilor *pot-* / *bot-*).

Palii „sașiu” [DLR: et. nec.], indigen, cf. *a păli* „a lovi” [passim: <v.sl. *paliti* „a arde”], cf. formațiile aloetice *a țăli* „a lovi ținta” [ib.], *a bălăncăni* „a trage clopotul neregulat” [DA], *a tălăpi* „a lovi (cu arpile)”

[DLR]; *zbanhiu* „sașiu”; „neastâmpărat” [ib.: cf. țig. *bango* „răsucit, strâmbat”], indigen, cf. interjecțiile *zbang*, *bang*, *dang* „redau sunetul produs de o izbitură (metalică)” [ib.: onom.].

A lepăda „a lăsa, a părăsi, a arunca” [ib.: <lat. **lepidare*, <*lepis*, -*idis* = gr. *lepis*, *lepidos* „solzi, coajă”; inacceptabile sunt și celelalte ipoteze, cf. CDER: <lat. *lapidare* „a bate cu pietre” (preferat, cu anumită rezervă, de CDER și, fără dubii, de SDE), **liquidare* (<*liquor* „a se pierde, a se împrăștia”), *vilipendere* „a disprețui”, <magh. *lapedál* „respins, aruncat”, care, de fapt, provine din română, cf. CDER]. Se ignoră, de fiecare dată, adevărata sursă etimologică, cea interjecțională: *leop*, *lup!*, care imită „sunetul produs de un corp moale ce cade pe o suprafață plană, netedă, de o lovitură cu palma etc.” [DA].

Același radical indigen îl regăsim în *lespede* (cu epenteza lui -s- expresiv, care sugerează așchiera) „fragment desprins dintr-un corp solid și având o formă lătăreață” [ib.: et. nec.; după toate aparențele, avem de a face cu un cuvânt străvechi]. CDER susține nejustificat originea slavă a cuvântului invocând rus. *lepest* „bucată, foie”.

Talpă „partea inferioară a labei piciorului la om și la unele animale, care vine în atingere cu pământul” [DLR: <magh. *talp*; CDER: „... pare să postuleze un lat. -**talpa*] e, fără îndoială, indigen, cf. formația onomatopeică *a tălăpăni* „a merge greu, rar și apăsător” [ib.: v. *talap* = *teleap* „interj. Care imită zgomotul produs de pași”], să se compare cu situația analogă din lb. rusă: *stupnja* „talpă” și *topat’* „a călca apăsător”.

Leop (liop) „vagabond” [DA: cf. magh. *Lopni* „a fura”] e din același fond indigen, cf. interj. *Leop!* Și formația onomatopeică *a leopăi* „redă o lovitură cu palma sau zgomotul făcut de cel ce alearga desculț” [ib.]. Nu trebuie să căutăm altă origine nici pentru *leopardac (leopotaie)* „străin așezat în sat de curând” [ib.], v. *leop*, supra.

4. Dualitatea etemică a lui *a țipa* <a scoate sunete stridente> și <a rezezi printr-o mișcare violentă> a fost remarcată și explicată empiric de Drăganu [DR, VII, p.138], Scriban [SDLR] și Cioranescu [CDER], pe când în alte izvoare [DLR, DEX, VDER, de ex.] *a țipa* „a scoate sunete ascuțite” și *a țipa* „a arunca” apar ca omonime, în articole diferite, însoțite de marca *et. nec.* [DLR, DEX]. Întrucât contiguitatea etemică <strident> - <rapid> - <ascuțit> etc. e general umană, având drept bază contiguitatea simțurilor noastre și fenomenul psihologic al sinesteziei, nu trebuie să căutăm punctul de plecare al oscilațiilor în alte limbi sau în surse concrete din cadrul unei anumite limbi. Astfel, încercând să descopere originea lui *a tuli* „a coborî, a veni la vale din munți, a veni în jos”; „a se duce, a merge”; „a fugi, a o șterge”, Cioranescu [CDER] notează: „Pare să provină din sl. *Tulū* „fluier”; „țevă”; „sul”, cf. *tulnic*, sau din sb. *Tuliti* „a urla”, care poate au aceeași origine, dar explicația semantică este dificilă. Este evident că există o legătură între ideea de „a coborî” și cea de „a face zgomot”, căci aceeași dualitate apare în *a tuna*, *a țipa* și *a urla*; dar punctul de plecare al acestei asocieri nu s-a explicat suficient. După Pușcariu, DR, V, 420-425, ar trebui pornit de la ideea de zgomot făcut de pietre trase de un curent. Pușcariu, Lr., 163, sugerează ideea coborârii păstorilor sunând din buciom. Această indicație din urmă pare mai sigură. Ciobanii sau văcarii își petrec ziua în munți și coboară în sat pe înserat, anunțându-se în prealabil printr-un semnal de *tulnic* sau de *bucium*, care indică că vor sosi în curând. Este posibil să se fi ajuns astfel la o echivalență între ideea de „a suna din buciom” și cea de „a coborî”, datorită confuziei dintre acțiunea reală și simbolul său; dar este însă ciudat, în acest caz, își exprimă îndoiala Cioranescu, că *a buciuma* nu are și sensul acesta”.

5. Corelația *jap!* „interj., care imită zgomotul produs de o lovitură (trânteală) cu rezezi și putere” [DA: onom.] – *jap* „distanță cât bate o piatră azvârlită cu o forță oarecare” [ib.: substantiv postinterjecțional] impune reexaminarea relației stabilite tradițional între *pistreală* (învechit) „distanță până la care poate ajunge o săgeată, un proiectil”; „interval de timp (delimitat)” [DLR: <slavonul *preastrealū*] – *pistrela* (învechit) „a împroșca” [ib.: <*pistreală*]. Etimologic, raportul se cere inversat: derivat nu e verbul, ci substantivul. Verbul, la rândul său, asociat cu *a pistroci (pistroși)* „a strivi, a terciui”; „a snopi în bătaie”; „a masa” etc. [ib.: et. nec.], *a pisa* „a strivi”, „a bate tare”; „a bătuci” etc. [ib.: <lat. *Pi(n)sare*], *a pisoci* „a pisa” [ib.] etc., își dezvăluie originea sa expresivă (indigenă).

6. Caracterul indigen al vocabulelor poate fi dedus și din contiguitatea etemică: <strident> - <a lovi> - <a segmenta>: *habă* „interval limitat de timp” – cf. *a se hăbui* „a se hârjoni” [DA: „Pare a sta în legătură cu sl. *habiti* „a strica” (comp. rus *pohabnyj* „indecent”), *hăbădic (habatic)* „vreasc” etc.; *răstimp* „durată limitată de timp” [DLR: <v. sl. *rastompū*, influențat de *timp*] – cf. *a se răsti* „a se stropși, a răzni” [ib.: et. nec.], *retevei* „scurtătură” [ib.: et. nec.], a rezeza (răteza) „a tăia transversal, cu o singură tăietură completă, un obiect” [ib.: et. nec.]; *toană* „răstimp” [ib.: postverbal al lui *a tuna* <lat. *tonare*] – cf. *toană* „capriciu, trăsneală” [ib. post-

verbal de la a tuna, supra], *toancă* „id.” [ib.: cf. *a tonca* „et. nec.”], *toangă* „talangă” [ib.: formație onomatopaică], *toantă* „ciocănitore” [ib.: et. nec.] (evident, e o formație onomatopaică precum și cuvântul precedent), *toană* „puțin” (etem: <fărâmă>) [ib.: <a tuna, supra] etc.

În concluzie, reafirmăm postulatul importanței factorului intern în cercetările etimologice. Grație lui, vom reuși să eliminăm numeroase pete albe care persistă în acest domeniu.

Bibliografie:

1. CIHAC, A. de. *Dictionnaire d'étimologie daco-romane. I. Éléments latins, comparés avec les autres langues romanes. II. Éléments slaves, magyars, turcs, grecs-modernes et albanais*. Francfort A/M-Berlin-Bucarest, 1870, 1879.
2. CIORANESCU, AI. *Diccionario etimológico rumano*. Universidad de la Laguna, 1958-1966.
3. DA – Academia Română. *Dicționarul limbii române, serie veche (literele A – B, C, F – I, D – De, J- L - Lojniță)*. București: Socec și C. Sfetea, 1913-1949.
4. DEX – Academia Română, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan”. *Dicționarul explicativ al limbii române*. Ediția a II-a. București: Univers Enciclopedic, 1996.
5. DLR – Academia Română. *Dicționarul limbii române, serie nouă (literele M, N, O, P, R, S, Ș, T.; Dicționarul limbii române, serie nouă (literele Ț, U, V, W, X, Y, Z, D, L)*. București: Editura Academiei, 1965, 2006.
6. DR – *Dacoromania, buletinul „Muzeului limbei române”* condus de Sextil Pușcariu. Cluj, 1920 ș.u.
7. MIKLOSICH, Fr. *Die slavischen Elemente im Rumunischen*. Wien, 1862.
8. Nestorescu – NESTORESCU, V. *Cercetări etimologice*. București: Unvers Enciclopedic, 1999.
9. Rusnac – RUSNAC, G. Etimologia structurală: principii, metodă și obiective (I). În: *RLȘL*, 1997, nr.6, p.43-51.
10. Scriban (SDLR) – SCRIBAN, A. *Dicționarul limbii românești*. Iași: Presa Bună, 1939.
11. SDE – Academia de Științe a RSS Moldovenești. Institutul de Limbă și Literatură. *Scurt dicționar etimologic al limbii moldovenești* / redactori: N.Raevschi, M.Gabinschi. Chișinău: Redacția Principală a Enciclopediei Sovietice Moldovenești, 1978.
12. VDER – VINEREANU, M. *Dicționar etimologic al limbii române pe baza cercetărilor de indo-europenistică*. București: Alcor Edimpex, 2008. 935 p.

Prezentat la 11.05.2015